

Pregledni rad
UDK 316.663:316.343.652(497.11)
930.85(497.1)“1989/1990”
Primljeno: 16. rujna 2011.

Od postkomunizma do postjugoslavenstva. Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu

MILA ORLIĆ*

Sažetak

U ovom se članku analizira stvaranje “Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu” (UJDI) koje je početkom 1989. pokrenula grupa intelektualaca s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a čiji je cilj bila demokratska transformacija Jugoslavije. Autorica teksta posebno se fokusira na njihovu debatu o ustavnoj reformi te na ustavni “model” koji je predlagao UJDI. Kroz iskustvo UJDI-a autorica analizira određene aspekte političkih kultura s kraja osamdesetih te predstavlja novi kut promatranja jugoslavenske političke krize, koju je UJDI u početku doživljavao kao potrebu za demokratizacijom, a potom i kao prijeteću mogućnost izbijanja rata.

Ključne riječi: Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI), Jugoslavija, demokratizacija, ustavna reforma, postkomunizam

Najgora je stvar komunizma ono što dolazi nakon njega.

Adam Michnik (u: Judt, 2010: 139)

[...] povijest koja se u zbilji dogodila nije sva povijest jer su iz nje izostavljene nikada ostvarene nade, pokušaji da se spriječi izbijanje ratova, neuspjeli napori da se razlike pokušaju razriješiti pomirljivim metodama. Te nade nisu ništa manje sastavni dio povijesti od svih onih strašnih događaja koji su ih raspršili. Za onoga tko sebi u zadaću stavlja vrednovati utjecaj vremena na idealiste i ljubitelje mira, kao na pjesnike ili učenjake, nadanja imaju možda jednaku važnost kao i događaji koji su se stvarno zbili. (Yates, 1947: 199)¹

* *Mila Orlić*, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Rijeka.

¹ Nije mi ovim namjera usporediti jugoslavenske ratove s onim vjerskim u Francuskoj 16. stoljeća.

Tim je riječima poznata engleska povjesničarka Francis A. Yates izrazila suštinu svog metodološkog i historiografskog programa.** Te se riječi odnose na Francusku 16. stoljeća i potrebu za novim načinom proučavanja krvavih vjerskih ratova koji su je tada potresali. Premda su ovdje vrijeme i kontekst drugi, problem historijske metode ostaje isti. Naime, povijest Jugoslavije u devedesetima je – poput one Francuske u 16. stoljeću – “uglavnom napisana iz gledišta njezina raspada”, te, slijedeći opet riječi F. A. Yates, ponajviše usredotočena na “fanatičnu mržnju koja je podgrijavała sukobljene strane [...], oslikanu najmračnijim bojama”. U tom okviru koji “uistinu odražava tadašnja zlokobna zbivanja” ipak nešto nedostaje i to je, kada je riječ o Jugoslaviji devedesetih godina, tema ovoga članka.

Naime, u mjeri u kojoj su kriza i urušavanje jugoslavenske federacije iščitavani uglavnom u ključu kasnijih ratova, pozornost je pretežno bila usmjerena na događaje, procese i ličnosti koji su bili tvorci i akteri tih ratova.² U ovom članku namjeravam pomaknuti kut promatranja tog složenog i nipošto pravocrnog procesa koji je obilježio kraj osamdesetih i početak devedesetih godina, i to kroz jedno vrlo specifično očište: političko-intelektualnu elaboraciju UJDI-a,³ udruženja “pjesnika” i “učenjaka” koji su se odvažili suočiti s pitanjima proizašlima iz jugoslavenske krize. Da bi se dubinski shvatila njihova razmišljanja, namjera mi je započeti to promatranje izdaleka, od rasprave o Europi koju su disidenti iz srednjoistočne Europe vodili u osamdesetim godinama, jer su u njoj, izravno ili neizravno, sudjelovali i pojedini značajni članovi UJDI-a.

Danilo Kiš, jugoslavenski pisac i emigrant u Parizu, posvetio se pitanju “povratka Europi”,⁴ koje je u Francuskoj već potaknuo Milan Kundera u temeljnom (i proslavljenom) članku *Un Occident kidnappé ou la tragédie de l'Europe centrale*, objavljenom u časopisu *Le Débat* u studenome 1983.⁵ U žarištu rasprave, u koju su se uključili, među ostalima, i intelektualci kao što su Timothy Garton Ash, György Konrád, Václav Havel i Adam Michnik, bila je bit povijesti zemalja srednjoistočne

** Prijevod ovog članka dugujem Franku Doti, kojemu zahvaljujem što je pročitao i sa mnom raspravio rad. Članak su pročitali Dejan Jović, Darko Dukovski i Igor Duda, kojima zahvaljujem na komentarima i savjetima.

² Važan istraživački napor u jednom drugom pravcu, usmjeren na analizu koncepta odumiranja države, nudi Jović, 2003.

³ Ovaj članak fokusira se isključivo na analizu stvaranja UJDI-a te na njegovu prvu fazu djelovanja, uglavnom u hrvatskom kontekstu, iako se njegovo djelovanje proširilo i na druge jugoslavenske republike.

⁴ O tome v. posebice intervjuje sakupljene u: Kiš, 2009. V. također i: Garton Ash, 1989, 1999; Glenny, 1990; Graubard, 1993; Judt, 1988: 185-240; Stuart, 1988.

⁵ Članak je objavljen u prijevodu, pod naslovom “The tragedy of Central Europe”, u *New York Review of Books* 26. travnja 1984.

Europe i njihova veza s poviješću “zapadne” Europe. Jedan od suštinskih aspekata tog promišljanja svakako je bio važnost iskustva komunizma u 20. stoljeću, koje je Kundera smatrao glavnim razlogom rascjepa europskog jedinstva i potom “otmice” Čehoslovačke i drugih zemalja pod sovjetskom kontrolom. U ponešto drugačijoj formi to se pitanje postavljalo i za Jugoslaviju, također komunističku zemlju, ali izvan sovjetske sfere. Naime, promatrajući Jugoslaviju iz svoje europske perspektive, Danilo Kiš je u Europi vidio mogućnost ne toliko da se prevlada komunizam koliko da se izbjegne nacionalizam, tražeći na taj način odgovor na krizu koja je još od početka osamdesetih godina prožimala jugoslavensku politiku i društvo. U intervjuu listu *Corriere della Sera* objavljenom 26. svibnja 1988. on je predmnijevao – oštroumno i vrlo rano – mogućnost da građanski rat postane ishodom te krize, upirući u “europsko podrijetlo” kao mogući izlaz.⁶

Rizik raspada i građanskog rata potencijalno postoji, ali želim biti optimist, iako su tendencije u prilog jugoslavenskog jedinstva u manjini. [...] Moramo preživjeti i ne zaboraviti naše europsko podrijetlo. (Kiš, 2009: 278)

Taj je stav dijelio i Predrag Matvejević, pisac i Kišov prijatelj, koji je za Francusku i njezinu kulturu bio vezan obrazovanjem i strukom (kao profesor francuske književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu), kao i svojim brojnim kontaktima u pariškim akademskim krugovima. Rasprave o Europi, kojima je upravo Pariz bio glavno mjesto elaboracije i recepcije, ogledaju se u Matvejevićevim promišljanjima o europskoj pripadnosti balkanskih nacija u njegovim tekstovima o civilizaciji Mediterana.

Upravo je Matvejević, u intervjuu hrvatskom tjedniku *Start 7*. siječnja 1989, istaknuo potrebu traganja za demokratskim rješenjima koja bi bila u stanju izvesti Jugoslaviju iz krize političkog i ekonomskog sustava, u pravcu europske integracije, a da ne padne u zamku nacionalizama.⁷ On je bio mišljenja “da se od Socijalističkog saveza napravi jedna vrsta alternativne stranke, socijalističke, u kojoj bi se mogla javljati alternativna rješenja, alternativni kadrovi i rektifikacija svega onoga

⁶ Strah od rastućih nacionalizama vrlo je dobro opisao još jedan srednjoeuropski intelektualac, François Fejtő: “Napetosti među nacijama ne mogu se rješavati na principu nacionalne države. [...] Ti se problemi mogu rješavati na dva načina: ili mržnjom i nasiljem ili demokracijom. [...] jedino je rješenje [u Jugoslaviji, op. a.] za nacionalne sukobe i za ekonomske poteškoće demokratizacija društva. [...] Jugoslavija je evropska zemlja, odnosno zemlja koja to želi biti. [...] Opstanak Jugoslavije nužan je za evropsku ravnotežu.” Vidi: “Sjedinjena Evropa François Fejtőa”, *Start*, br. 545, 9. prosinca 1989.

⁷ Intervju je objavljen pod naslovom “Otvorena pisma Predraga Matvejevića”, *Start*, br. 521, 7. siječnja 1989.

što u Savezu komunista ne ide i ne valja”.⁸ U tom je intervjuu upozoravao na rizik rastućih nacionalizama koji su mogli dovesti do “raspada i podjele Jugoslavije iznutra”. To je upozorenje tim značajnije uzme li se u obzir da je izrečeno prije velikog srpskog okupljanja povodom godišnjice bitke na Kosovu polju i prije osnivanja Tuđmanove Hrvatske demokratske zajednice (HDZ).

Mjesec dana kasnije, 2. veljače 1989, u prepunoj dvorani VII na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, osnovano je Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI), na inicijativu skupine profesora toga fakulteta (među kojima su bili Predrag Matvejević, Žarko Puhovski, Milorad Pupovac, Predrag Vranicki). Tom skupu, koji je bio pravi intelektualni događaj, prisustvovali su i profesori s drugih fakulteta i sveučilišta, zajedno s izvanakademske intelektualcima poznatim na javnoj jugoslavenskoj sceni.⁹ Neki od njih imali su iza sebe iskustvo časopisa *Praxis* i korčulanskih ljetnih škola, koji su šezdesetih i sedamdesetih godina na temeljima marksističkog humanizma razvili oštru kritiku jugoslavenskog režima. Nacionalna heterogenost bila je posebnost udruženja jer su ga činili predstavnici svih jugoslavenskih republika. Iz perspektive socijalnog podrijetla ono je bilo podosta homogeno jer su njegovi članovi u velikoj većini bili pripadnici intelektualne elite zemlje. Među njima je bilo i u Jugoslaviji i inozemstvu poznatih imena, kao što su na primjer pisci Predrag Matvejević, Abdulah Sidran, Karlo Štajner, Dubravka Ugrešić, arhitekt Bogdan Bogdanović, umjetnik Ante Zemljarić, ekonomist Branko Horvat, sociolozi Vesna Pešić i Nebojša Popov, filozofi Žarko Puhovski i Božidar Gajo Sekulić, te mnogi drugi.

Pravi idejni začetnik UJDI-a bio je politekonomist Branko Horvat, jedan od glavnih teoretičara jugoslavenskog samoupravnog modela. Upravo je Horvat ukazao na potrebu da se neformalni susreti skupine zagrebačkih intelektualaca, koji su se 1988. održavali u Klubu sveučilišnih nastavnika, pretvore u strukturiraniju

⁸ Isto, str. 38.

⁹ Članovi izvršnog odbora UJDI-a, svi iz Zagreba, bili su: Alija Hodžić, Bojan Munjin, Ivo Špigelj, Lino Veljak, Mirjana Kasapović, Mladen Lazić, Nenad Zakošek, Petar Lađević, Srđan Dvornik, Tomislav Rešković, Zoran Milović, Žarko Puhovski, Silva Mežnarić i Milorad Pupovac. Članovi savjeta UJDI-a bili su mnogo brojniji i predstavljali su različite krajeve Jugoslavije. Iz Beograda: Bogdan Bogdanović, Radivoje Lola Đukić, Jug Grizelj, Andrija Krešić, Miroslav Pečujlić, Vesna Pešić, Nebojša Popov, Koča Popović, Nada Popović-Perišić, Laslo Sekelj, Mirko Simić, Svetlana Slapšak, Ljubomir Tadić, Aleksandar Tijanić, Zoran Vidaković; iz Zagreba: Blaženka Despot, Franjo Grčević, Branko Horvat, Smiljan Jurin, Milan Kangrga, Ivan Kuvačić, Siniša Maričić, Predrag Matvejević, Jovan Mirić, Milan Mirić, Ivan Prpić, Karlo Štajner, Rudi Supek, Dubravka Ugrešić, Predrag Vranicki i Ante Zemljarić; iz Sarajeva: Božidar Gajo Sekulić, Abdulah Sidran; iz Ljubljane: Lev Kreft, Mirjana Ule; iz Prištine: Muhamedin Kullashi, Skëlzen Maliqi; iz Novog Sada: Tibor Varadi, Laslo Vegelj; iz Subotice: Ljubiša Ristić; iz Splita: Nikola Visković, Srđan Vrcan, Boris Vušković.

političku organizaciju koja bi mogla proširiti raspravu o reformama na druge intelektualce i druge dijelove federacije. Vrlo dalekovidno, deset godina ranije, krajem sedamdesetih, Horvat je zajedno s još jednim istaknutim hrvatskim intelektualcem kakav je bio Rudi Supek pokušao osnovati udruženje sa sličnim ciljevima, ali njegov prijedlog tada nije polučio rezultat.¹⁰ U članku objavljenom u *Republici* u ožujku 1990. sam je Horvat priznao da u tom prethodnom povijesnom i političkom razdoblju ideja radikalne reforme jugoslavenskog sustava nije bila realistična, u smislu da su nedostajali unutrašnji i međunarodni uvjeti za njezinu provedbu.¹¹ No ipak, u trenutku dubinskih promjena koje su se ocrtavale u zemljama narodne demokracije u srednjoistočnoj Europi, namećući potrebu za novim političkim mjerama i u jugoslavenskoj federaciji, Horvat je želio biti na raspolaganju i doprinijeti nastanku onoga što je i sam nazvao “jedina jugoslavenska politička organizacija”, ustvrdivši pritom da “Savez komunista Jugoslavije to više nije već neko vrijeme”.¹² Istočnoeuropski kontekst, obilježen nemirima i napetostima iz osamdesetih godina, pružao je novu vjerodostojnost prijedlozima reforme federacije, inače već razrađenim i raspravljenim u prethodnim desetljećima (u određenoj mjeri još od šezdesetih godina).¹³

Potrebno je stoga na stranicama *Republike* izbliza sagledati raspravu o reformskim perspektivama u Jugoslaviji. Na naslovnici prvog broja Horvat je potpisao važan programatski tekst naslovljen *Uvodna riječ*. Tim se člankom htjela dati definicija udruženja osnovanog mjesec dana ranije, jer je UJDI potaknuo široku raspravu te se osjećala potreba za takvom definicijom. Nakon što je razjasnio ideološku fizionomiju UJDI-a, razložio je i narav udruženja koje se oblikovalo kao prva organizacija izvan struktura Saveza komunista Hrvatske:

1. NISMO NIKAKAV ALTERNATIVNI POKRET.¹⁴ Za svaku alternativu potrebne su bar dvije mogućnosti. Za Jugoslaviju ne postoji nikakva alternativa radikalnoj demokratizaciji.
2. NISMO NIKAKVA NOVA PARTIJA, poput onih koje se trenutno osnivaju u Sloveniji. Svaka je partija organizacija istomišljenika koja se bori za vlast. Nas vlast ne zanima, a istomišljenici nismo. [...] Ne želimo jednoulje i ne pretpostavljam da će se moje kolege složiti sa svakom riječi koju ću izgovoriti.

¹⁰ O kritičkoj ulozi intelektualca u Jugoslaviji osamdesetih godina v. Jović, 2003.

¹¹ O tome je Žarko Puhovski kazao: “Da smo počeli s radom prije, vjerojatno bi sve bilo drugačije, ali samo godinu dana ranije bi nas uhapsili zbog našeg djelovanja. Mi smo počeli s radom nekoliko mjeseci nakon što je postalo jasno da nas zbog toga neće hapsiti.” Iskaz autorici 11. ožujka 2011.

¹² Horvat, Branko, “Izvještaj o radu Savjeta”, *Republika*, II, 2, 3, mart 1990, str. 11.

¹³ V. također i Djokić, 2003.

¹⁴ Velika tiskana slova u izvorniku.

Vjerujemo u plodotvornost raznolikosti. Smatramo da je borba mišljenja za log svakog napretka. Ne želimo biti partijom, jer se zalažemo za nešto mnogo fundamentalnije: za formiranje pokreta za demokratski preobražaj Jugoslavije. Zato nas ne zanima vlast, već stvaranje uvjeta koji će omogućiti takav preobražaj. Prirodno, ukoliko bi se netko silom suprotstavio demokratizaciji zemlje, morali bismo se politički organizirati da nasilje onemogućimo. Srećom, trenutno nije takva situacija. Nije potrebno posebno obrazlagati da se jugoslavensko društvo nalazi u dubokoj krizi. Do toga je došlo zbog dugotrajnog sistematskog sprečavanja razvoja demokratskih procesa u zemlji. A nedostatak demokracije diskreditirao je samoupravljanje, uništio inicijativu i motivaciju za rad i omogućio gotovo neograničenu političku neodgovornost. Zbog toga osnivamo Udruženje kao organizaciju ljudi koji osjećaju intelektualnu i moralnu odgovornost za zemlju u kojoj žive.

3. NISMO NIKAKVA MILITANTNA NI – kako bi se nekad reklo – REVOLUCIONARNA ORGANIZACIJA. Ne mislimo rušiti režim stvaranjem nereda, niti organizirati ulične mitinge solidarnosti ili protesta. Rušenju i anarhiji suprotstavljamo preobražaj i izgradnju demokratskim metodama. [...] Demokracija znači tolerantnost prema drugom mišljenju, argumentiranu raspravu a ne etiketiranje, puno uvažavanje mišljenja većine i efikasnu zaštitu prava manjine. [...] Ako na kraju mogu dodati i svoj osobni stav, demokratizacijom zemlje moći ćemo se vratiti na izgradnju izvornog socijalizma koji bez demokracije postaje zastrašujuća farsa.¹⁵

Razvidno je da je Horvat prednost dao definiciji negacijom kako bi opisao narav novonastalog pokreta i njegovih perspektiva: pluralnost mišljenja i odbacivanje ideje osvajanja političke vlasti bili su bit UJDI-a i ujedno predstavljali pretpostavke njegova projekta radikalne demokratizacije zemlje. Horvat je, naime, objašnjavao krizu jugoslavenskog društva “nedostatkom demokracije” koji je pothranjivao “političku neodgovornost”. Stoga je jedino organizacija poput UJDI-a, koja bi znala izraziti smisao “intelektualne i moralne odgovornosti”, mogla preuzeti ulogu u obnovi Jugoslavije. Na tom tragu preobrazba jugoslavenskog političkog sistema bila je koncipirana kao ishod “intelektualne i moralne”, a ne toliko političke djelatnosti, pa bi se stoga i odvijala sporije i bila dugotrajnija od akcije kakvu bi inače privilegirala “militantna” ili “revolucionarna” organizacija. Iz toga proizlazi i njegovo žaljenje – izraženo u članku iz ožujka 1990. – što se nije počelo djelovati ranije: “lako je zamisliti koliko bi politička scena Jugoslavije izgledala drugačije da UJDI djeluje već deset godina!”¹⁶

¹⁵ Horvat, Branko, “Uvodna riječ”, *Republika*, I, 1, mart 1989, str. 1.

¹⁶ Horvat, Branko, “Izveštaj o radu Savjeta”, *Republika*, II, 2, 3, mart 1990, str. 11.

Taj stav, ishod filozofsko-političkog promišljanja tipičnog za svaku opoziciju i disidentstvo formirane unutar despotskog ili autoritarnog sistema, izražen je i u polemičkom odnosu spram jednog sasvim konkretnog i bliskog primjera. Kako je istaknuo u *Republici*, Horvat se vrlo jasno distancirao od oblika kolektivne akcije koji bi pribjegavali upotrebi nasilja i organiziranju masovnih prosvjeda. Iz toga proizlazi njegova averzija prema nizu manifestacija poznatih pod nazivom “događanje naroda”, pothranjenih neobuzdanim nacionalističkim porivima, koje su se održavale 1988. i 1989. u Srbiji i Crnoj Gori.¹⁷

Ideja “demokracije” koja je snažno prodrila i prodrmala jugoslavensku javnu sferu krajem osamdesetih godina dubinski se razlikovala kod njezinih pojedinih tumača. U tom su smislu Miloševićeva i Horvatova pozicija krajnje različite, ma koliko objedinjene u sličnom jezičnom izričaju “demokratske transformacije”. Uvodni Horvatov članak, napisan u prvom licu množine, nastojao je sakupiti i sintetizirati stavove cijele grupe. Ipak, u njegovu zaključku on iznova ističe vlastito uvjerenje da bi se “demokratizacijom zemlje” bilo moguće “vratiti na izgradnju izvornog socijalizma koji bez demokracije postaje zastrašujuća farsa”.¹⁸ Tu nalazimo staru Horvatovu strast za samoupravljanjem, godinama u žarištu njegovih ekonomskih istraživanja, a koje je sada konfigurirao kao temelj jednog novog socijalizma, kompatibilnog s demokracijom.¹⁹

U odnosu na Horvatov članak, koji je u prvom redu nastojao promisliti sredstva za transformaciju jugoslavenskog političkog sistema u demokratskom pravcu, u članku s potpisom Redakcije objašnjeni su razlozi izbora naslova biltena udruženja, s naglaskom na vezi između jugoslavenstva i demokracije te pozivanjem na potrebu da se izjednači sudbina jugoslavenske države s onom njezine demokratske transformacije.

[...] imenovanjem našeg biltena imenom Republika u prvom bismo redu htjeli da istaknemo ono što je njime označeno: Jugoslaviju kao demokratsku državu. Pri tom, dakako, ne polazimo od imena da bismo došli do stvari. Također nam nije namjera da stvaramo ime za nešto što bi se tek trebalo stvoriti. Naprosto polazimo od ideje (bez koje bi svako ime bilo poput vapaja utopljenika) i od realnosti (bez koje bi svaka ideja bila neobavezujuća tlapnja) Jugoslavije. Ideja od koje polazimo ista je ona kojom su se pripadnici naših naroda rukovodili pri stvaranju zajedničke države i kojom se sada rukovode u zajedničkom suživotu, a to je ideja jugoslavenstva. Realnost od koje polazimo je potreba njenih državljana, a samim time i uvjet njena opstanka – demokratsko konstituiranje Jugoslavije.²⁰

¹⁷ Za Horvatove stavove o Kosovu v. Horvat, 1987.

¹⁸ Horvat, Branko, “Uvodna riječ”, *Republika*, I, 1, mart 1989, str. 1.

¹⁹ V. Horvat, Marković, Supek (ur.), 1975.

²⁰ *Republika*, I, 1, mart 1989, str. 1.

Ideja jugoslavenstva, koja je u tadašnjem kontekstu rastućih nacionalnih razdora lako mogla biti pogrešno shvaćena, pogodujući također njoj suprotnim centralističkim i unitarističkim težnjama, u središtu je Matvejevićeva teksta objavljenog u *Republici* u svibnju 1989.²¹ Upravo je on bio posebno pozvan da razloži to pitanje kao autor knjige *Jugoslavenstvo danas*, objavljene još 1982. godine, u kojoj je prikazao povijest i kulturno-političke tradicije povezane s tim pojmom (Matvejević, 1982). Njegova je namjera bila obraniti jugoslavenstvo, izraženo u idejama jasno i nedvojbeno različitim od onih koje su težile uspostavi unitarne i centralizirane države. U tom smislu kao mjerilo usporedbe upotrebljava distinkciju između patriotizma i nacionalizma (koji bi odgovarali, redom, jugoslavenstvu i unitarizmu), tako što bi drugi bio degenerirana i ratoborna verzija prvog.²²

UJDI-evo temeljno nadahnuće, pomirenje demokracije i Jugoslavije (shvaćene kao federativne države), opširno je razloženo u *Manifestu* udruženja, objavljenom u ožujku 1989. godine u prvom broju *Republike*. Tekst objašnjava da je glavni poticaj intelektualcima da osnuju UJDI bilo “nepostojanje političke inicijative koja bi u isto vrijeme bila jugoslavenska i demokratska”, izražavajući time i nezadovoljstvo “ograničenjem da se na Jugoslaviju gleda jedino kroz nacionalne podjele”. Suprotno tome, UJDI je predlagao da se provede “transformacija Jugoslavije u demokratsku i federativnu zajednicu, odnosno u zajednicu građana i federalnih jedinica”.²³ Taj se prijedlog temeljio na uvjerenju da Jugoslavija ipak može doživjeti evoluciju u demokratskom pravcu a da se ne raspadne po etničkim i nacionalnim linijama. Upravo zato što je kao glavni cilj istaknuto “formiranje pokreta za demokratsku transformaciju Jugoslavije”, udruženje je odbilo postati “političkom strankom”, ističući da nije zainteresirano za preuzimanje vlasti. Jedino bi na taj način, naime, moglo pridonijeti stvaranju osnovnih uvjeta za odvijanje demokratskog nadmetanja između različitih političkih snaga.

Čest kamen spoticanja u raspravama UJDI-a, vidljiv već u Horvatu tekstu, bilo je pitanje strategija kojima bi se izgradio demokratski prostor unutar sistema koji nije bio demokratski. Na tom tragu dva glavna težišta njihova razmišljanja bila su ustavna reforma i problem slobode izražavanja, koja je obuhvaćala i slobodu udruživanja, jer, kako je to istaknuo Puhovski u svom članku *Osnove demokracije – demokracija kao osnova*, “osnovni uvjet moderne demokracije je slobodno javno mnijenje”.²⁴ Puhovski je tu evocirao suptilan, ali esencijalni paradoks koji je demo-

²¹ Matvejević, Predrag, “Iskušenja jugoslavenstva”, *Republika*, I, 2, maj 1989, str. 5-6.

²² Te je zaključke Matvejević ponovio autorici u dva intervjua 18. travnja i 1. studenoga 2010.

²³ *Manifest Udruženja za jugoslovensku demokratsku inicijativu* objavljen je u *Republici*, I, 1, mart 1989, str. 3.

²⁴ Puhovski, Žarko, “Osnove demokracije – demokracija kao osnova”, *Republika*, I, 1, mart 1989, str. 5.

kraciju učinio istodobno sredstvom i ciljem udruženja koje je djelovalo unutar jednog nedemokratskog konteksta. UJDI-u je bilo potrebno “demokratsko” priznanje od strane sistema koji je nastojao radikalno reformirati, u demokratskom pravcu.

Upravo je taj aspekt postao i prva ozbiljna prepreka za UJDI kada su hrvatske vlasti 3. travnja 1989. odbile odobriti udruženju pravo na upis u “Registar udruga građana” predviđen zakonom, s obrazloženjem da “svrha i ciljevi osnivanja Udruženja prelaze karakter udruženja građana”.²⁵ Spor između udruženja i hrvatskih (socijalističkih) vlasti vukao se cijele 1989. godine, bez pozitivnog ishoda. UJDI nije naišao na veći stupanj razumijevanja ni u Beogradu, te je na koncu formalno registriran u Crnoj Gori, u Titogradu, 29. prosinca 1989.²⁶ No statut UJDI-a i dalje nije bio službeno priznat u drugim republikama. Ironijom sudbine, sve nacionalističke organizacije (koje će kasnije postati prave političke stranke, kao npr. HDZ) registrirane su u Hrvatskoj bez problema jer su zadovoljavale preduvjete koje su postavile vlasti.²⁷ Za razliku od njih UJDI je – odbacujući kriterije postavljene od strane SKH – bio percipiran kao projugoslavensko i stoga unitarističko udruženje, što je u očima tadašnjih vlasti predstavljalo realnu opasnost, za razliku od separatizma.²⁸ Zato je UJDI doživljavao kao neka vrsta opasne pete kolone: radilo se o sinovima komunizma koji su se pobunili protiv svoje Partije.²⁹

Iskoristivši stanje tolerancije *de facto*, umjesto pravnog priznanja, udruženje je ipak bilo u mogućnosti da javno pokrene raspravu o ustavnoj reformi – kompleksnu i nadasve zamršenu. Radilo se o radikalnoj reformulaciji ideje federacije unutar demokratskog okvira koja bi odražavala model “višestoljetne tradicije evropske (reprezentativne) demokracije”.³⁰ Od svih istaknutijih članova UJDI-a razradom no-

²⁵ *Republika*, I, 2, str. 7.

²⁶ *Republika*, II, 1, januar, str. 1.

²⁷ “Članovi HDZ-a su imali sve što se tada tražilo: bili su članovi SKH (što smo mi odbili) i imali su socijalističko samoupravljanje u svom programu, što smo mi isto odbili.” Ž. Puhovski u intervjuu autorici 11. ožujka 2011.

²⁸ Riječ je o vrlo bitnoj temi – aktualnoj tijekom čitavog postojanja SFRJ – koju je svojevremeno formulirao Vladimir Bakarić u svom izlaganju na X. sjednici CK SKH (15. 1. 1970), “Unitarizam kao ideologija i ocjena nacionalizma u Hrvatskoj”, kada je rekao da hrvatski unitarizam pod određenim okolnostima može formirati vladu, dok separatizam i nacionalizam to ne mogu, stoga je prvi tada bio veći protivnik od drugog. Polazište za takvo uvjerenje je gledanje jugoslavenskih komunista na skoriju povijest. Naime, iz njihove perspektive nacionalizam je bio trajno poražen 1945, u socijalističkoj revoluciji, dok je unitarizam i dalje predstavljao realnu alternativu. U tom smislu, krajem osamdesetih i početkom devedesetih, u očima SKH UJDI je predstavljao konkretnu prijetnju demokratskog unitarizma. V. opširnije u: Jović, 2004: 277-302.

²⁹ Intervju Žarka Puhovskog autorici 11. ožujka 2011.

³⁰ Puhovski, Žarko, “Osnove demokracije – demokracija kao osnova”, *Republika*, I, 1, mart 1989, str. 5.

vog ustavnog modela najviše se, bez sumnje, bavio filozof Žarko Puhovski, inače vezan uz Jürgena Habermasa, kako se vidi iz veze, koju je on teoretizirao, između moderne demokracije i javnog mnijenja. Opći polazni preduvjet analize ustavne reforme za Puhovskog (kao i za njegove kolege iz UJDI-a) bila je definicija Jugoslavije “kao demokratske federativne republike koja je zajednica ravnopravnih državljana i federalnih jedinica” (Puhovski, 1990: 191). No ta je definicija istodobno bila i radikalna novina tog ustavnog prijedloga i njezino strukturno “ograničenje”, jer je državni okvir reforme trebala biti Jugoslavija, a ne njezine pojedine republike. Nije ju stoga slučajno i sam Puhovski nazvao “utopijom”. Smatrao je da je bilo apsolutno nužno izbjeći ili-ili situaciju o kojoj se dugo raspravljalo u zemlji, izraženu u krilatici “ili Jugoslavija ili demokracija”.³¹ Da bi uopće započeo proces demokratizacije, bilo je dakle potrebno održati višestranačke izbore na saveznoj, a ne na republičkoj razini, što se na koncu i dogodilo u proljeće 1990. Temeljna misao tog pristupa bila je sve samo ne zanemariva. Naime, Puhovski je smatrao da bi uspostava Savezne skupštine (sačinjene od Vijeća državljana i Vijeća republika³²) povratila kredibilitet i legitimitet političkoj vlasti, koja bi, u konačnici, bila u stanju vratiti pod kontrolu Jugoslavensku narodnu armiju. Naime, u sve ozbiljnijoj političkoj krizi JNA je predstavljala sasvim nepredvidljivog aktera jer je bila sve više “izvan kontrole”. Iz toga je proizlazio dvojak odnos UJDI-a prema Armiji: s jedne strane smatrali su je jedinom, još uvijek postojećom i funkcionirajućom, jugoslavenskom institucijom; a s druge ih je brinuo njezin eventualni državni vojni udar u slučaju ubrzavanja centrifugalnih nacionalnih poriva do granice raspada Jugoslavije, čime bi se ostvarila mogućnost secesije pojedinih republika.³³

U trenutku gotovo totalne paralize države otvarale su se različite mogućnosti redefinicije ustavnog modela, koje je Puhovski podijelio u četiri kategorije: unitaristički, federativni, konfederativni i separatistički (Puhovski, 1990: 197-199). Prvi, unitaristički, predstavljao je opciju koju ni jedna politička snaga u Jugoslaviji nije (otvoreno) podržavala već najmanje desetak godina i za svoje je ostvarenje pretpostavljao upotrebu nasilja i prisile. Zbog očevidne suprotnosti tog modela s demokratskim sistemom Puhovski ga je *a priori* isključio kao opciju mogućeg razmatranja. Ostala pak tri modela, smatrao je Puhovski, bila su savršeno kompatibilna s demokratskim sistemom, uz jednu važnu napomenu: posljednja, separatistička opcija uključivala je i mogućnost nemiroљubivog raspada zemlje, što bi je u konač-

³¹ O “neizbježnom spoju” kraja komunističkog režima i kraja jugoslavenske federacije v. Banac, 1992.

³² Vijeće državljana, tako kako ga je zamišljao Puhovski, trebalo je biti izabrano u jednakim izbornim jedinicama u čitavoj zemlji, dok je Vijeće republika trebalo paritetno zastupati sve federalne jedinice.

³³ O mogućnosti vojnog udara v. također: Mamula, 2000; Kadrijević, 1993.

nici stavilo na istu razinu s unitarističkim modelom, odnosno ugrozilo osnove demokratskog sistema. Od preostale dvije mogućnosti, konfederativne i federativne, UJDI je podržavao ovu drugu, uvjeren da bi transformacija Jugoslavije u konfederaciju polučila vojnu intervenciju koja bi neumitno dovela do rata. Dakle, u njihovim se očima federativni model činio jedinim koji je mogao izbjeći tragični sukob, te je u toj fazi UJDI odabrao slogan “Jugoslavija *ili* rat”. Ta je opcija, naime, omogućavala zaštitu prava manjina uz poštivanje volje većine, jamčila postojanje različitih nacionalnih zajednica i osiguravala učinkovitost vladinih odluka.

Ustavna reforma koju je zagovarao UJDI bila je vođena načelom “jedan građanin – jedan glas”. Taj se princip pozivao na francusku demokratsku tradiciju i koncept *citoyena*, “kojeg se definira kao pojedinačni politički subjekt, apstrahiran od svojih spolnih, nacionalnih, vjerskih, socijalnih, obrazovnih i drugih, u mnogome za svakidašnji život određujućih osobina”.³⁴ Model za koji se zalagao UJDI pretpostavljao je “subnacionalni” koncept (shvaćen kao anacionalni), koji polazište ima u pojedinu, a ne u “neupitnoj i zadanoj” zajednici ili kolektivitetu koji se, u jugoslavenskom slučaju, odnose na nacionalnu pripadnost. U tom smislu građanin bi vršio svoje pravo glasa kao *citoyen* i na republičkoj i na saveznoj razini, odnosno u dvodomnom modelu koji je predlagao UJDI to bi vršio u oba doma. Ipak, usvajanjem tog ustavnog modela UJDI se izložio kritikama kako onih republika koje su željele demokratsku transformaciju, ali ne i Jugoslaviju (Slovenije i Hrvatske), tako i onih koje su željele Jugoslaviju, ali ne i demokratski sistem (Srbije).³⁵

U državnoj krizi u kojoj su se političke borbe pretežno vodile na linijama nacionalnog razdvajanja zabrinjavajuća mogućnost tiranije većine sve se više počela podudarati s prijetećim nacionalističkim zahtjevima, što je preuranjenu krizu same demokracije činilo izglednijom. Tog su potencijalnog ishoda itekako bili svjesni članovi UJDI-a, počevši od Rudija Supeka, koji je u članku *Populizam i demokracija*, objavljenom u srpnju 1989, svratio pozornost na nužnost uspostavljanja takve demokracije kojom bi se izbjeglo da većina stekne apsolutnu vlast. Jedino bi se poštivanjem ograničenja, koja bi se odredila zakonom, moglo spriječiti većinu da se nametne nad manjinama (u jugoslavenskom slučaju onim nacionalnim). U tom su razmišljanju Supeku referentne točke bili neki klasici političke teorije 19. i 20. stoljeća, kao Tocqueville, Mill i Sartori.³⁶

³⁴ Puhovski, Žarko, “Osnove demokracije – demokracija kao osnova”, *Republika*, I, 1, mart 1989, str. 6.

³⁵ Puhovski je tu paradoksalnu situaciju komentirao riječima: “Bili smo jedina država na svijetu u kojoj se smatralo da je načelo jedan čovjek, jedan glas protivno demokraciji.” Iskaz autorici 11. ožujka 2011.

³⁶ Supek, Rudi, “Populizam i demokracija”, *Republika*, I, 3, juli 1989, str. 1-2.

No uskoro je povijest krenula sasvim drugim tokom. Napetosti i rasprave o prijedlogu reforme političkog sustava bile su predmetom odluka XI. kongresa Saveza komunista Hrvatske (11-13. prosinca 1989), koji je, iako ne bez unutrašnjih protivljenja, sazvaio prve višestranačke političke izbore za proljeće 1990. godine.³⁷ Otvaranje stranačkom pluralizmu nalagalo je i potrebu odabira izbornog sustava. Primijenjen je većinski model, i to ne toliko iz uvjerenja (koje je postojalo) u sigurnu izbornu pobjedu koliko zbog ograničenja važećeg ustavnog okvira. Naime, kako je to objasnio Puhovski, jedini način da se izbori provedu – a da se prethodno ne promijeni Ustav – bio je putem većinskog izbornog modela, koji se inače primjenjivao na glasovanju za Skupštinu. Postojale su stoga dvije mogućnosti: iskoristiti tu otvorenu priliku, preuzimajući pritom “rizik” koji je u sebi nosio većinski sustav, odnosno apsolutnu prevagu jedne opcije – bilo da se radilo o komunističkoj ili nacionalističkoj – ili pričekati ustavnu reformu koja je, međutim, zahtijevala mnogo više vremena, te time krila opasnost nekog protuudarca koji bi mogao inhibirati proces demokratizacije otvoren na Kongresu. Kroz figuru samog Puhovskog, koji je bio član skupine za razradu novog izbornog sustava, UJDI je uspio tek nametnuti pravilo dvokružnih izbora, nadahnuto francuskim modelom, što je trebalo poslužiti za ublažavanje učinka većinskog sustava.

Odluke XI. kongresa SKH označile su, dakle, presudni preokret u recentnoj hrvatskoj povijesti, pokrenuvši proces koji će dovesti do dokidanja komunističke hegemonije nad hrvatskim političkim sustavom i do predaje apsolutne dominacije nad institucijama Tuđmanovoj nacionalističkoj stranci. Ključna je posljedica izbora 1990. što je poraz SKH-SDP-a (Stranke demokratskih promjena), s kojim se identificirao i dobar dio srpskog stanovništva u Hrvatskoj, pridonio širenju nepovjerenja u mogućnost političkog sporazuma kojim bi se izbjegla radikalizacija podjele po nacionalnoj pripadnosti. Komentirajući zbivanja *a posteriori*, Puhovski je priznao da su ti izbori označili *de facto* neuspjeh UJDI-a. Nemogućnost provedbe izbora na saveznoj razini vratila je JNA aktivnu ulogu u političkoj krizi, i to tako što će ona postajati sve veći faktor destabilizacije nakon secesije Slovenije i Hrvatske.

Bojazan koju je izrazio Puhovski bez odgode se potvrdila u hrvatskoj političkoj realnosti. U trenutku održavanja prvih slobodnih izbora građani nisu svoje odluke usmjerili na temelju podrške specifičnim političkim programima, već na valu mobilizacije za stvaranjem nove nacionalne države. Upravo kao što je bio primijetio Puhovski, građani, koji su se kroz izbore izborili za vlastitu participaciju u demokratskom suverenitetu, glasom za HDZ pridonijeli su postavljanju temelja nove zajednice zasnovane na ekskluzivnosti nacionalne pripadnosti (Puhovski, 1990: 201: 208: v. i Štiks, 2010: 77-100). Zbog toga je, kako objašnjava Puhovski, njihova predizborna kampanja, bazirana na simplificirajućem sloganu “zna se”, mogla biti tako efikasna

³⁷ Vidi “Hrvatska od šutnje do glasnosti”, *Start*, br. 546, 23. prosinca 1989.

jer je omogućavala HDZ-u da mimoide izražavanje vlastitog specifičnog političkog programa kao stranke koja predstavlja cjelokupnu nacionalnu zajednicu, dok su ostala dva pola (s jedne strane SKH-SDP, a s druge Koalicija narodnog sporazuma, sastavljena od svih ostalih manjih stranaka) tražila podršku birača na temelju političkih opcija i prijedloga.³⁸ Po njegovu mišljenju, nakon što su izbori 1990. odredili novi nacionalni politički okvir, jedino bi drugi izborni proces, u kojemu bi se različite političke skupine konfrontirale u slobodnom natjecanju na bazi ponuđenih različitih programa, omogućio Hrvatskoj da izbjegne klizanje u diktatorske forme vlasti. Izostanak takvih novih izbora i potom izbivanje rata 1991. godine doveli su do konsolidacije “tiranije većine”, koju je, još uvijek u tek hipotetskoj formi, bio nazreo Supek.³⁹

Zaključno se može reći da je UJDI predstavljao izvanredan politički opservatorij na jugoslavensku političku krizu 1989-1990. Izvanredan ne toliko zbog visokog intelektualnog profila njegovih članova koliko zbog njihove političke izolacije. UJDI je prevalio put od, na početku, potrage za rješenjem koje će se kasnije pokazati utopijskim (“Jugoslavija i demokracija”) do spoznaje prijeteće mogućnosti koja će se na koncu tragično i ostvariti (“Jugoslavija ili rat”). Naime, 1991. godine zatvoren je onaj politički prostor – uostalom, i od samoga početka uzak i marginalan – unutar kojeg se moglo razviti iskustvo UJDI-a. U te dvije koliko nesigurne toliko i presudne godine, 1989. i 1990, predstavnici UJDI-a vrlo su jasno vidjeli prilike i prijetnje koje su proizlazile iz krize jugoslavenskog političkog režima.⁴⁰ Premda različitim senzibilitetom i kroz različite žarišne točke, predstavnici UJDI-a naslutili su koliko bi razoran mogao biti politički proces koji bi, preko demokracije, doveo do uspona nacionalizama, predviđajući, s jedne strane, mogućnost intervencije Armije u slučaju duboke političke krize, a, s druge, pozivajući na potrebu da se novi demokratski sistem usidri u određenom federativnom obliku države. Jedino bi taj put otvorio prostor te ojačao sponu između Balkana i Europe. No druga strana te dalekovidnosti bila je gotovo potpuna nemoć na operativnom političkom polju: sredstva intelektualne mobilizacije pokazala su se nesposobnima da utječu na razvoj političkih odnosa koji su odredili prelazak iz “postkomunizma” u “postjugoslavenstvo”.

³⁸ Intervju Žarka Puhovskog autorici 11. ožujka 2011.

³⁹ O problematičnoj vezi između demokracije i nacionalizma v. Mann, 2005.

⁴⁰ Vrlo su indikativne riječi Nebojše Popova: “Sudeći po ‘huku vremena’ koji je onedavno zahvatio deo Evrope u kojem se nalazi i Jugoslavija, suočeni smo s epohalnom promenom. Iznova, posle 1848. godine, začinje se demokratska revolucija. Hoće li je ponovo prigušiti i ‘odložiti’ metafizika ‘nacionalnih pitanja’, isturena ispred i iznad individualnih sloboda i prava. Stihija tragičnih usuda preti novim zamasi terora i terorizma, ali opominje i na neoplodnost suprotstavljanja. Uslov i prvi korak epohalnog preokreta jeste demokratija sada. Samo time će se realno iskušati kreativne snage društva i njihova obnoviteljska snaga, i pokazaće se stvarna sposobnost i spremnost za delatno prisustvo u istoriji savremene Evrope”, “Demokratija sada”, *Republika*, II, 1, januar 1990, str. 2.

LITERATURA

- Banac, Ivo, 1992: Post-Communism as Post-Yugoslavism: The Yugoslav Non-Revolution of 1989-1990, u: Banac, Ivo (ur.), *Eastern Europe in revolution*, Ithaca – London, Cornell University Press.
- Djokić, Dejan (ur.), 2003: *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*, The University of Wisconsin Press, Madison.
- Garton Ash, Timothy, 1989: *The Uses of Adversity. Essays on the fate of Central Europe*, Random House, New York.
- Garton Ash, Timothy, 1999: *History of the Present: Essays, Sketches and Dispatches from Europe in the 1990s*, Penguin Books, London.
- Glenny, Misha, 1990: *The Rebirth of History: Eastern Europe in the age of democracy*, Penguin Books, London.
- Graubard, Stephen R. (ur.), 1993: *Eastern Europe... Central Europe... Europe*, Westview Press, Oxford.
- Horvat, B., Marković, M., Supek, R. (ur.), 1975: *Self-governing Socialism*, International Art and Sciences Press, New York.
- Horvat, Branko, 1987: The Kosovo Question, *Labour Focus on Eastern Europe* (9) 2, srpanj-listopad.
- Jović, Dejan, 2003: *Jugoslavija država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb.
- Jović, Dejan, 2004: Yugoslav Communism and Its Others, u: Lampe, J., Mazower, M. (ur.), *Ideologies and National Identities: The Case of 20th century Southeastern Europe*, CEU Press, Budimpešta i New York, str. 277-302.
- Judt, Tony, 1988: The Dilemmas of Dissidence: The politics of opposition in Central Europe, *Eastern European Politics and Societies*, 2: 185-240.
- Judt, Tony, 2010: *Ill Fares the Land*, The Penguin Press, New York.
- Kadijević, Veljko, 1993: *Moje viđenje raspada: Vojska bez države*, Beograd, Politika.
- Kiš, Danilo, 2009: *Homo poeticus*, Adelphi, Milano.
- Mann, Michael, 2005: *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mamula, Branko, 2000: *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica.
- Matvejević, Predrag, 1982: *Jugoslavenstvo danas*, Globus, Zagreb.
- Puhovski, Žarko, 1990: *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Biblioteka časopisa "Pitanja", Zagreb.
- Stuart Hughes, Henry, 1988: *Sophisticated Rebels: the political culture of European dissent, 1968-1987*, Harvard University Press, Cambridge.

Štiks, Igor, 2010: Uključeni, isključeni, pozvani: politike državljanstva u postsocijalističkoj Europi i Hrvatskoj, *Politička misao* (47) 1: 77-100.

Yates, Frances A., 1947: *The French Academies of the Sixteenth Century*, Warburg Institute, London.

Mila Orlić

FROM POST-COMMUNISM TO POST-YUGOSLAVISM.
ASSOCIATION FOR THE YUGOSLAV DEMOCRATIC INITIATIVE

Summary

This article analyzes the formation of the “Association for the Yugoslav Democratic Initiative” (UJDI), promoted by a group of intellectuals from the Faculty of Humanities at the University of Zagreb in early 1989. The aim of this association was the democratic transformation of Yugoslavia during a period of political and economic crises. The paper focuses on the debate about constitutional reform and the constitutional “model” proposed by UJDI. Through UJDI’s experience, the author analyzes some of the aspects and implications of the political cultures at the end of the 1980s. Furthermore, the author contributes new perspectives on the Yugoslav political crisis and the attempts of UJDI to call for democratization as the country teetered on the brink of war.

Keywords: Association for the Yugoslav Democratic Initiative, Yugoslavia, democratization, constitutional reform, post-communism

Kontakt: **Mila Orlić**, Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci, Slavka Krautzeka bb, 51000 Rijeka. E-mail: orlicmila@gmail.com